

Az útmutatónak megfelelően először részletesebben ismertetem a publikálásra váró tanulmányokat, majd röviden összefoglalom a megjelent írásokat.

A kutatási projekt abból indult ki, hogy a modern makroökonómiai konszenzus számára súlyos kudarc volt a 2008-as válság bekövetkezése, mert sokan gondolták R. Lucas nyomán, hogy elméletileg és gazdaságpolitikailag sikerült megoldani a komoly gazdasági recesszió visszatérésének megakadályozását. Ez a perspektíva határozta meg a korábbi válságok és magyarázatok megítélését, az e téren különösen kártékony emlékezet-kiesést és történelemfelejtést. 2016 végén már jól látható volt, hogy a 2008-as világgazdasági válság („Nagy Recesszió”) paradox és területenként nagyon eltérő hatást gyakorolt a közgazdaságtanra, a gazdaságtörténet-íráásra, a gazdaságpolitikára és a nemzetközi gazdasági és politikai rendszerre, miközben természetesen lehetetlen megjósolni, milyen messzeható változások fognak ennek nyomán tartósan bekövetkezni.

A paradox hatás az egyik oldalon abban jelentkezik, hogy a makroökonómiában némileg megrendült a válság előtt meghatározó pozíciót elfoglaló közelítésmódok és modellek tekintélye és csökkent befolyásuk (nem utolsósorban a pénzügyi szektor mellőzése és a hatékonyan optimalizáló egyéni döntéshozók feltevése miatt), de nem született új paradigma – szemben az 1929-33-as válságot csupán 3 évvel követő „Általános elmélettel”, Keynes új korszakot nyitó művével. Talán meg lehet kockáztatni azt a vélekedést, hogy az új konszenzus jelei is hiányoznak mind a diagnózist, mind a terápiát illetően, és a makroökonómia tekintélye a közgazdaságtanon belül és kívül is csökkent, miközben magát a válságkezelést – legalábbis az 1929-33-as előképével összehasonlítva – gazdasági téren sikeresebbnek lehet minősíteni, noha e tekintetben lényeges különbségek állnak fenn egyes régiók és országok között.

Ugyanakkor a gazdaságtörténetben folytatódott a mérésre és hosszútávú adatokra épülő, a főáramú közgazdaságtan feltevéseit többnyire elfogadó és modelljeit felhasználó kliometrikus szemlélet térhódítása, bár hozzá kell tenni, hogy az új intézményi iskola és az empirikus közgazdaságtan ezzel párhuzamos felértékelődése nem mindenki számára szolgált meggyőző válaszokat. Jellegzetes példa erre D. McCloskey markáns véleménye, aki egyfelől élesen bírálta F. Boldizzoni kísérletét a „Német történeti iskola” és az *Annales* szemléletének feltámasztására és védelmébe vette a neoklasszikus közgazdaságtant. Ugyanő

viszont a polgári átalakulásról írt monumentális trilógiájában kitartóan hangoztatta, hogy az átalakulást, a modern nyugati világ hatalmas anyagi gyarapodását nem lehet a tőkefelhalmozás, az intézmények, a racionális és maximáló magatartásra épülő közgazdaságtan stb. alapján megmagyarázni, mert erre valójában csak a kultúra, az eszmék, az értékek, a nyelvek, történetek, jelentések és metaforák stb. szerepét és változását előtérbe helyező „eszme-központú közgazdaságtan” képes. „A történelmi pont az, hogy az eszmék változtak. Az intézmények nem. Jócskán téves az a gondolat, hogy a brit vállalkozók 1800 körül alapvetően másféle intézményekkel szembesültek, mint elődeik 1685-ben. De az eszmék arról, mi tiszteletre méltó, megfelelő, elfogadott a helyesen gondolkodó emberek számára, megváltoztak, még hozzá radikálisan.”

Ebben a kontextusban tekintve sajátos értelmet nyer, hogy a gazdaságtörténetben valamint a közgazdasági és politikai gondolkodás eszmetörténetében az utóbbi években megjelent a merkantilizmus de- és rekonstrukciója, a fogalom használhatóságának, koherenciájának elemzése, a vele összefoglalt gazdasági diskurzusok, elképzelések és intézkedések történeti újraértékelése. A projekt indulása idején megfogalmazott vélemény szerint: „A közgazdaságtan története nagyrészt két gondolkodási iskola, a liberalizmus és a merkantilizmus közötti harc története ... A merkantilizmus ma is eleven és ez a folyamatos harc fontos tényező lesz a globális gazdaság jövőjének formálásában.” (D. Rodrik)

Az ezt ismertető, a KRTK szemináriumán tartott előadást és a belőle készült, remélhetőleg az év második felében publikálásra kerülő tanulmányt (Neomerkantilizmus és egy iparosítási vita a XVIII. században) összefoglalva, két megjegyzést kell előrebecsátani. Először: fontos leszögezni, hogy bár napjainkban a „neomerkantilizmus” ciklikus visszatérésének legújabb időszaka már nyilvánvaló (elegendő az erőteljesen fellépő globalizáció- és szabadkereskedelem ellenes, protekcionizmust, újraparosítást, védővámokat stb. sürgető és gyakorlatba ültető politikai törekvésekre utalni), az elméleti vitákat nem csupán ez ösztönzi. Másodszor: a merkantilizmus témaköre a korai modern gazdasági és politikai gondolkodás történetének egymást átfedő terében található. Ezért az a feszültség, amely a két látásmód: egyfelől „a múlt beszélgetéseinek kihallgatását” célzó, a „jelen provincializmusát” elutasító, a genealógiát Nietzsche-t követve alkalmazó („csak az határozható meg, aminek nincs története”) kontextualizáló *intellectual history*, illetve a főáramú közgazdasági elemzéshez kötődő elmélettörténet másként értelmezett genealógiai (kitől származik valamilyen ma is

érvényesnek tekintett felismerés) és teleológiai (ez miként tudott sikeresen túlélni és beépülni a modern tudásba) kérdésfeltevése között van, itt sem marad nyom nélkül (D. Winch).

A merkantilizmussal foglalkozó különböző szerzők (M. Isenmann, L. Magnusson, S. Pincus, C. Wennerlind stb.) – egyebek között – arra keresnek választ: a történelmi megismerés problematikus, de ma is használható segédeszközéről van-e szó, amely ugyan tartalmukban nagyon különböző beszéd- és cselekvési módok leírására szolgálhat (csupán néhányat említve: az államrezon, a járadékvadászat, az atlanti világ centrum-periféria viszonya, a kereskedelmi féltékenység és emuláció stb.), vagy olyan történelmi mítoszból, amelytől ideje volna végleg elbúcsúzni. Ha az újragondolást tartjuk hasznosnak, akkor ez azt is igényli, hogy a korábbi merkantilizmusvitákat e perspektívából vegyük szemügyre. Ilyen vitaként tárgyalja a tanulmány a 2008-as válságra adott újraparaszító válasz, a neomerkantilizmus fogalomtörténetének (Schmoller, Heckscher, Schumpeter, J. Robinson) néhány epizódját,

A kifejezés korántsem új keletű, már az 1873-as válságot követően felbukkant, majd az 1930-as években is ezt a megjelölést használták a szabadkereskedelemmel és liberalizmussal szembeállított és a nemzeti prosperitást célzó politikára, amely az országok kereskedelmi mérlegének javítását helyezte előtérbe. A nemzetek közötti merkantilista játékban azonban akkor nyerhet egy ország, ha egy másik ország veszít. Ezért a merkantilista gazdaságpolitikák szükségszerűen nemzetek közötti konfliktushoz vezettek, és fognak vezetni. Már a XVIII. században élénk vita folyt arról, hogy az iparosodás, és az azt támogató politika megoldást jelent-e a társadalmi krízisre, vagy ellenkezőleg, elmélyíti azt. Rousseau például az iparosodást és az egyenlőtlenség iparosodásból származó növekedését olyan jelenségnek tartotta, ami a fejlett Nyugat hanyatlását fogja okozni. A gazdasági fejlődés megbontja a különböző tevékenységek, ipar és mezőgazdaság közötti egyensúlyt, a jólét végül nyomorúságba és rabságba dönti az embereket. „A társadalom és a belőle származó fényűzés ad életet a szabad művészeteknek és a mesterségeknek, a kereskedelemnek és a művelődésnek és e haszontalan dolgok felvirágoztatják az ipart, meggazdagítják és vesztükbe döntenek az államokat.”

Ugyanakkor Adam Smith, aki főművét a merkantilrendszer, a korabeli brit gazdaságpolitika elleni éles támadásnak szánta, rávilágított arra, hogy az iparnak a mezőgazdasággal szembeni

megerősödése, az iparosok felemelkedése ugyan ellentétes volt a „természetes fejlődés” menetével, de nem-szándékolt következményként ez eredményezte a feudalizmus végét és a jogrenden alapuló „jó kormányzás” megszilárdulását. „A kereskedelem és az ipar fokozatosan rendet és jó kormányzatot honosított meg, s velük együtt megteremtette az egyének szabadságát és biztonságát az ország lakosai körében, akik azelőtt csaknem állandó háborúban álltak a szomszédokkal, és szolgálai függőségben a felettük állóktól.”

A következő rész a Hajnal István-kör 2013-as konferenciájára benyújtott (de közbejött külföldi meghívás miatt elmaradt) a válságmetaforákat ismertető előadáson alapul. A „Beteg a vállalkozás” bevezetőül a 2008-ban kibontakozott gazdasági válsággal kapcsolatos véleményeket idéz: Obama elnök a kongresszusnak arról beszélt, hogy megállt a hitel áramlása, ami a gazdaságot életető vér. Noha a közgazdászok és eszmetörténészek korábban úgy tartották, hogy a gazdasági körforgás=vérkeringés metafora a korábbi századok jellemző felfogása volt, ami a XIX. század elejétől fokozatosan kiszorult a tudományosabbá váló gazdasági diskurzusokból, 2009-től ennek ellenkezőjét regisztrálták: a biológiából kölcsönzött analógiák kezdenek az 1870 után domináns fizikai analógiák (erő, energia-megmaradás stb.) helyére lépni. Ilyen példa a megszorítási programok érvágásként történő interpretálása és elutasítása (P. Krugman). Az emberi szervezet és a politikai test analógiájának hosszú története az antikvitásig nyúlik vissza s két analógiára épült: az alkotórészek funkcionális és strukturális összefüggésére (gyomor és az ellene lázadó testrészek, fej, törzs végtagok stb. hierarchiája), illetve a négy testfolyadék egyensúlya és aránya. Néhány, a politikai test működését és betegségeit tárgyaló szöveg bemutatása (John of Salisbury, Christine de Pisan, Thomas Starkey) után a vér, a keringés és a pénz metaforái kerülnek sorra. Bernardo Davanzati 1588-ban, még Harvey „felfedezése” előtt a pénz szerepét a vér keringéséhez hasonlította, amely, ha nem megfelelő arányban jut el a politikai test különböző részeihez, görcsöket és hasonló megrázkódtatásokat okoz. J. Harvey a vérkeringést elemezve arról írt, hogy „a politikusok számos analógiára találhatnak az orvosi művészetben”, T. Hobbes pedig a vérkeringés analógiáját használta a politikai testben, az államban végbemenő körforgás jellemzésére, amely a javak feldolgozására és elosztására, illetve a pénznek a központi hatalomhoz történő be- és kiáramlására vonatkozott.

Az előadás második része a közgazdasági és az orvosi gondolat kapcsolatát mutatja be a XVII. századtól a XVIII. század második feléig, olyan orvosi végzettségű és hivatásukat gyakorló,

ugyanakkor kiemelkedő közgazdasági gondolkodók példáján mint W. Petty, J. Locke, B. Mandeville és F. Quesnay. A korábbi évtizedek tudománytörténeti és kultúrkritikai rekonstrukciói fogalmi keretként a varázstalanítás és a tudományos forradalom koncepcióját használták, a természet eszerint kreatív erőből géppé válik, az ok-okozat elvének alárendelve. A lefokozás egyszersmind felértékelés: Isten helyére lép a természet mint végső legitimációs bázis. Az analógiákra épülő magyarázó stratégiák a természetjogtól a teológián át a kereskedelmi kérdésekig fontos szerepet töltek be. Ugyanakkor a természetfölötti, a csoda és a vallási elem továbbra is jelen maradt, amint azt Petty példája mutatja. Petty orvosi karrierjében fontos szerepet játszott egy akasztott lány életre támasztásának „csodája”. Noha ő a Royal Society egyik alapítója volt, aki – a modern tudománytörténeti rekonstrukciók szerint – Bacon nyomán az empirikus és Hobbest követve a deduktív racionalizmus módszerét alkalmazta gazdasági kérdésekre, így teremtve meg a kvantitatív és objektív társadalomtudományt, valójában a hagyományos diskurzus nyelvét használta. „A módszer, amit használok, szokatlan: fellengzős szavak és intellektuális érvek helyett a számok, súlyok és mértékek nyelvén fejezem ki magam...és csak olyan okokat veszek figyelembe, amelyeknek látható alapja van a természetben.” A forradalmi módszer valójában (és a korabeli olvasó számára alig félreérthetően) bibliai utalást tartalmazott a Bölcsesség Könyvére (11,20). Írország politikai anatómiájáról írt könyve, ha nem valaminek (statisztika, ökonometria stb.) az előfutáraként akarjuk olvasni, akkor azt illusztrálja, hogyan terjesztette ki az orvosi anatómia eljárásait és konklúzióit a politikai testre. A pénz szerepét sajátos metaforával a zsírhoz hasonlította az emberi testben: „a pénz a politikai test zsírja; ha túl sok van belőle, gyakran akadályozza a mozgékonyt, ha túl kevés, betegséget okoz. Miként a zsír olajozza az izmok mozgását, táplál az élelem hiánya idején, kitölti az egyenlőtlen üregeket és megszépíti a testet, akként a pénz meggyorsítja az állam cselekvését, a hazai ínség idején lehetővé teszi a táplálék beszerzését külföldről...és megszépíti az egészséget, különösen azoknak a szerencséseknek, akiknek sok van belőlük.” Petty az antik orvosi bölcsességre hivatkozva érvelt az elhamarkodott beavatkozások ellen, a természettel való összhang mellett: miként a bölcs orvos nem igyekszik túlságosan megbolygatni a páciens szervezetét, „hanem inkább a természetes mozgásokat megfigyelve és azokkal összhangban, mintsem heves beavatkozással ellentmondva azoknak; a politikában és az ökonómiában ugyanígy kell eljárni”. A mezőgazdaság kapcsán a bibliai hagyománnyal összhangban a jó és rossz termékek átlagosan „7 éves ciklusát” írta le, ami meghatározta az

árak és a földjáradék mozgását is. B. Mandeville, a holland születésű, Angliába vándorolt orvos Hayek szerint a spontán gazdasági és társadalmi rend egyik első teoretikusa volt, ábrázolta, J. Viner viszont a merkantilizmus egyik jellegzetes képviselőjének, aki a *skilful politician* tevékenységében látta az ellentétekből kialakuló harmónia létrehozásának kulcsát. Valójában Mandeville álláspontja – orvosi írásait is figyelembe véve – összetettebb: a táplálkozás körforgásának, a kormányzat és a gyomor összehasonlításának antik metaforájával is a közkiadások és a fényűzés szükséges volta mellett érvelt, míg I. Péter cár Oroszországát és Nagy-Britanniát azért állította egymás mellé, hogy világossá tegye: különböző betegségekre különböző gyógymódok szükségesek, amit még erősít Hippokratész bölcsessége: a természet a betegségek legfőbb ellenszere. Mintegy Pettynek (is) válaszolva a korabeli test-lélek vita kontextusában, Mandeville az anatómiai úton megszerezhető tudás korlátait hangsúlyozta. A francia fiziokrácia (a közgazdaságtan történetének első tudományos és szociológiai értelemben vett iskolája) megteremtő F. Quesnay volt a gazdasági körforgás elméletének kidolgozója, aki felállította az első közgazdasági modellt (*Tableau économique*). Mielőtt közgazdasági kérdésekkel kezdett volna foglalkozni, évtizedekig gyakorló és kísérletező orvos volt, aki az érvágásról írt könyvével keltett szakmai feltűnést, majd az állati ökonómiával foglalkozott. A gazdasági körforgás modelljét az elmélettörténet általában a vérkeringés analógiájaként interpretálja (bár újabb kutatások mechanikai modellek és szerkezetek inspiráló hatására is rámutatnak), de Quesnay koncepciója szélesebb alapokra épült: az állam és az emberi test hagyományos párhuzama mellett az élő szervezetekben áramló különböző folyadékok szükséges egyensúlya és az érvágás, mint ezt helyreállító terápia gondolatára, valamint a természet, mint a többlet és a mozgás forrására. A természet és az ökonómia analógiájának érdekes, ám fordított példái is ismeretesek, mint pl. egy német dietetikai könyv a XVIII. század végéről, amely a természetet „bölcös állam-gazdasszonyként” (*Staatswirthin*) ábrázolta, aki meghatározott terv szerint működik, fenntartja az egész minden egyes részének aktivitását, nem engedi, hogy a kiadások meghaladják a bevételeket, s így a különböző részek között a legszebb harmónia uralkodik.

Ismeretes módon Adam Smith (akinek tanítványait Quesnay kezelte párizsi útjuk idején) – bár nagyra becsülte a francia ökonómust –, a *Wealth of Nations*ban mégis élesen bírálta és „spekulatív orvosnak” nevezte azért, mert Quesnay „azt képzelte, hogy az emberi szervezet

egészsége csak az étrend és a testgyakorlás egy bizonyos pontosan meghatározott életrendje révén őrizhető meg, amelynek a legcsekélyebb megsértése is óhatatlanul bizonyos fokú, ezzel arányos megbetegedést vagy rendellenességet idéz elő....Az emberi szervezet azonban egészséges állapotában – úgy tűnik – valamiféle ismeretlen öfenntartó tényezőt tartalmaz, amely sok tekintetben még egy igen hibás életrend káros hatásait is képes kivédeni vagy kijavítani.”

A következő rész a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából a BCE-n 2016 novemberében rendezett konferencián elhangzott előadáson (Ricardo és Malthus: egy évtizedes barátság vitái) alapul. A XIX. század elejének két meghatározó angol közgazdásza 1811-ben ismerkedett meg és kötött barátságot, mondván, hogy „ugyanazon az oldalon állunk”, miközben a politikai gazdaságtan számos alapkérdéséről évtizedes vitát folytattak. A tudományos viták etikettje hosszú folyamatban alakult ki s a XIX. század elejére egy fajta férfias illem- és becsületkódexként funkcionált, hangsúlyozva a komolyság és az önkontroll fontosságát. A korabeli tudományos közvélemény ennek ellenére a filozófia és a gazdaságtan területén megosztott volt a viták kívánatosságát illetően: míg D. Stewart úgy vélte, hogy a kontroverzia tévedésekbe sodorja a résztvevőket és az igazság helyett a győzelemre törekvés szenvedélye válik benne meghatározóvá, addig C. Babbage a vitákat az igazság legszilárdabb szövetségésének nevezte. R. Torrens viszont azt állította, hogy a viták elmúlóban vannak és 20 év múlva egyetértés lesz a közgazdaságtan minden alapelvében. Ricardo és Malthus vitáinak egyik legfontosabb pontja a *general glut* kérdése volt; már a XVII. században ezzel a kifejezéssel jelölték a gazdasági pamfletek azt az állapotot, amikor „az eladatlan áruk eltömik és megfojtják a piacot” és a kereskedelem nem jut lélegzethez. Az általános túltermelés lehetőségét általában tagadó Ricardo és az elégtelen kereslet szükségszerűségét a munkások létminimumra korlátozott vásárlóerejéből levezető Malthus ellentéte saját értékelésük szerint különböző tudományfelfogásukból következett (egyik levelében Malthus ezt ortodoxia és eretnekség szembeállításaként fogalmazta meg). Ricardo szerint Malthus „bizonyos változásoknak mindig csak közvetlen és átmeneti hatásait tartja szem előtt”, míg ő „a dolgoknak azt a tartós állapotát veszi szemügyre, amely ezekből következik”. Malthus erre azzal vágott vissza, hogy ő a dolgokat úgy veszi, ahogy vannak és odafigyel „azokra a szabálytalan mozgásokra, amelyek a társadalom haladását meghatározzák” és amelyek tíz év alatt a termelés és a népesedés nagy növekedését vagy

épp az ellenkezőjét okozhatják, „mert ez a nemzetek gazdagságának és szegénységének oka”. Malthus, az egyetemi professzor számára „a politikai gazdaságtan közelebb állt az erkölcs és a politika tudományához, mint a matematikához” (bár ő egyetemistaként igen jó minősítést kapott matematikából), mert eredményei olyan változékony tényezőktől függenek, mint az ember és a föld, ezért „az itteni bizonyítások nem vetekedhetnek azokkal, amelyek számokra és alakzatokra vonatkoznak”. Ricardo, a sikeres tőzsdeügynök, aki viszont nem rendelkezett magasabb iskolázottsággal, bár autodidaktaként sokféle forrásból merített (beleértve az ifjúkori Tóra-tanulást, az unitárius teológiát, a természettudományokat stb.) ezt abszurd felvetésnek tartotta és ezzel magyarázta, hogy vitájukban Malthus nem hajlandó a szavak szigorú értelmezésére, amelyeket hol egyik, hol másik értelemben használt. A túltermelési vita ezért nemcsak arról szólt, hogy a napóleoni háborúk utáni depresszióban szükség van-e pótlólagos keresletre, azaz nem-termelő fogyasztókra, miként Malthus állította, avagy ezek csak annyira szükségesek és hasznosak, mint a tűzvész, amely elpusztítaná mindazokat az árukat, amelyeket egyébként ők fogyasztanának el, hanem tudomány- és nyelvfilozófiai kérdésekről is, amelyekkel Malthus részletesen is foglalkozott a politikai gazdaságtan definícióiról írt művében.. A közgazdaságtan-történeti feldolgozások ezekről többnyire nem vesznek tudomást, s ezért vagy úgy ábrázolják a vitát, mint amelyben Ricardo képtelen volt Malthus egyszerű érvelését megérteni s ezzel évszázados katasztrófát okozott a közgazdaságtan fejlődésében (Keynes), vagy úgy, hogy a vita csupán definíciókról és félreértésekről folyt, de valójában kettejük mikroökonómiai modellje izomorf volt (P. Samuelson). Valójában azonban a vita egy közös newtoni paradigma eltérő XVIII. századi interpretációi terében zajlott: Malthus az anti-deduktivista álláspontot vallotta s így törekedett egzakt eredmények elérésére, míg Ricardo a lényeg megismerését illető szkeptícista felfogást fogadta el s ebből vezette le a szigorú deduktív módszer szükségességét.

Keynesnek azonban bizonyos tekintetben igaza volt Ricardo felfogásának továbbélését illetőleg. Ezt példázta Káldor Miklósnak az 1931-es Közgazdasági Szemlében megjelent recenziója, amely az első szakmai publikációja volt, s amely a nemzetközi Kaldor-irodalom számára ismeretlen maradt. Ezzel foglalkozó előadásom a BCE-n 2016 szeptemberében rendezett konferenciáján (*„Economic Growth and Social Equity. Conference on Nicholas Kaldor’s legacy in the 21st century*) hangzott el. Káldor írása a Macmillan Reportot

ismertette, amelyet egy angol parlamenti bizottság készített az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság okairól és a lehetséges teendőkről. Noha a bizottság jelentésének kialakításában Keynes meghatározó befolyása érvényesült, Káldor ezzel és későbbi példaképével szemben foglalt állást, helyeselve a bizottságban egyedül maradó Lord Bradbury ortodox álláspontját. Káldor szerint a bizottság lehetetlent kívánt, amikor célként tűzte ki a nemzetközi árszínvonal ellenőrzését és a konjunkturális ingadozások elkerülését, hiszen az egyensúly helyreállítását csak a természetes és szabad áralakulás valamint a nemzetközi pénz- és hitelkínálat stabilitása biztosíthatja. Szerinte ezek olyan gazdasági alaptörvények, „amelyekkel a száz év előtti, hasonló körülményekből keletkezett *Bullion Report* szerzői sokkal mélyenszántóbb tudást árultak el”. Mint ismeretes, az 1810-ben megjelent *Bullion Report* körüli viták adtak alkalmat Ricardo első közgazdasági írásai megjelenésére és a monetáris ortodoxia alapvetésének megfogalmazására: a monetáris egyensúlytalanság oka a Bank of England expanzív politikája, túlzott bankjegykibocsátása.

A „Monetáris válságmagyarázatok és orvosi metaforák” című, korábbi előadásokat átdolgozó rész kezdőpontja egy recenzió. A XIX. századi válságelméletek első irodalmi áttekintését (Bergmann 1895) szemlélve E. Böhm-Bawerk úgy fogalmazott, hogy a válságelméletnek mindig az utolsó fejezetben, az elméleti rendszer végén van a helye, mert előfeltételezi a teljes társadalomgazdasági rendszer megértését. Minél kevésbé érett és befejezett az általános magyarázat, annál hipotetikusabb és bizonytalanabb a válságmagyarázat. Böhm-Bawerk is az orvostudományi metaforát alkalmazta: az ilyen válságmagyarázatok a betegségek közkeletű felfogásához hasonlóak, „amelyek nem az emberi szervezet szilárd anatómiájára és fiziológiájára épülnek”. Schumpeter olvasatában az utolsó fejezetről szóló mondat önálló életre kelt, s annak illusztrációjaként szolgált, hogy a „ciklusoknak vagy válságoknak nincs általános magyarázata, és csak utolsó fejezetként szerepelhetnek a közgazdasági értekezésekben, ahol fel lehet sorolni minden lehetséges okot”. A modern közgazdaságtan 2008 előtt többnyire hasonlóan indokolta, miért nem becsüli sokra a ciklus XIX. századi magyarázatait, mondván, hogy akkor elméleti konfúzió uralkodott, hiányzott a közös elemzési apparátus, a fluktuációkat egyedi okokra és működési zavarokra vezették vissza, a reálszférában, vagy a monetáris rendszer működésében, vagy a szereplők pszichológiájában. A cikluselméletek szokásos felosztása endogén és exogén magyarázatokra leegyszerűsít és inkább elfedi, mintsem rekonstruálja azt a gazdag és

szerteágazó hagyományt, amelyet a szövegek hordoznak. Erre példaként három szöveg került bemutatásra az 1860-as évekből: J. Mills, W. Roscher és C. Juglar írása.

J. Mills 1867-es elemzése, amely az ismétlődő ciklus néhány évtizeddel korábbi, az előzőekben említett monetáris ortodoxiára támaszkodó magyarázataihoz (Lord Overstone, M. Longfield) hasonló sémát igyekezett statisztikai adatokkal alátámasztani és kibővíteni, miközben magyarázó tényezőként az üzleti szereplők hangulatára hivatkozott: „a kereskedelmi válság betegsége lényegében nem a pénztárca, hanem a szellem ügye”. A spekulációs periódusban az előző időszak egészséges bizalma kórós túlzássá, hipertrófiává fajul és a túl könnyű hit betegségévé válik, ami a kereskedőkön túl más osztályokat is megfertőz. Az orvosi metafora nála is magyarázó szerephez került: „Az orvosok azt mondják, bizonyos fizikai betegségek abból erednek, hogy az egészséges működés fokozatosan túlzottá válik, de az átmenet az egészségesből a beteg állapotba anélkül történik, hogy lenne bármilyen világos választóvonal a kettő között. A társadalmi szellem hasonló változásoknak van alávetve.”

1861-ben jelentette meg Wilhelm Roscher kötetben egy korábbi cikkét. „Az értékesítési válságok elméletéhez” címet viselő szöveg három fő részre tagolódik: fiziológia, patológia, terápia, ami jól példázza az orvosi terminológia széleskörű elterjedését és befolyását a XIX. század válságmagyarázataiban. Roscher magát az elnevezést is ekként indokolta: a pénz- vagy kereskedelmi válságok nem jól írják le a jelenséget, hiszen a baj nem korlátozódik a kereskedőkre vagy a pénzvviszonyokra. „A termelés és fogyasztás, a kereslet és kínálat egyensúlyának minden megbomlása a nagy gazdasági test legveszélyesebb megrázkódtatását, mintegy betegségét jelenti.” Mi legyen e „súlyos népbetegség” terápiaja? A racionális orvosnak – vélte Roscher – mindenekelőtt „a beteg test természetes gyógyulási törekvését kell kutatnia, hogy maga is ugyanabban az irányban elősegítse a gyógyulást”. Ez azt jelenti, hogy sem a kínálatot nem szabad a kereslet szintjére csökkenteni, sem a keresletet a kínálat szintjére emelni, hanem „a betegség természetes lefolyásának magától kell hatnia, jóllehet heves, erkölcsileg és politikailag egyaránt veszélyes fájdalmak közepette”. Az állam „mesterséges segítségének” nincs igazán tere a természetes gyógyulásban, leginkább csak a fájdalmakat lehet enyhíteni. Ráadásul „minél inkább kifejlődött a világpiac, annál kevésbé tud az egyes állam a válság ellen bármit tenni. Ennek belátása hasznos is lehet: „megvéd a túlzott remények és a költséges kuruzslás ellen, amelyek csak súlyosbítanak a bajt”.

Az orvosi diplomát szerzett és egy ideig gyakorló orvosként működő C. Juglar 1862-ben adta közre a válságokról szóló könyvét. Bár munkássága a maga idején ismert volt, de mégis alappal méltatta őt Schumpeter 1950-ben úgy, mint „a nagy kívülállót, aki mondhatjuk, megteremtette az üzleti ciklus modern elemzését”. Néhány adatsor (kamatlábak és nemesfémkészlet) együtt mozgása nyomán vonta le a következtetést: „a kereskedelmi válságok szabályos ismétlődése a mértéktelen spekuláció és az ipar valamint a nagy kereskedelmi vállalkozások vakmerő fejlődésének eredménye”. A szokásos okok azonban nem adnak megfelelő magyarázatot, mert ha lépésenként eltávolítjuk őket, egyikre sincs szükség a neki tulajdonított hatás bekövetkezéséhez. „A meghatározó ok máshol van: a megelőző állapot következménye, és ezt kell gondosan tanulmányozni. Ahogyan az orvostudományban nevezzük ez a fogékonyság. A hideg idő például sokféle betegség oka: az egyik páciensnél reumát okoz, a másikonál tüdőgyulladást, a harmadikonál mellhártyagyulladást. Bár az ok ugyanaz, a következmény különbözik... Ugyanez érvényes a válságokra is.” Vagyis a válság a megelőző állapot, a már korábban is túlméretezett termelés további növelését célzó erőfeszítések következménye s ha a modern korban ezek a válságok intenzívebbek, az azért van, mert kifejlődött a nagyipar, mert elődeink számára ismeretlen termelőeszközök állnak rendelkezésünkre – állította fel a diagnózist Juglar. Némileg szabadon olvasva ezt az okfejtést, Schumpeter – forrás nélkül – úgy idézte, mint a depresszió természetének legfontosabb diagnózisát: „a depresszió egyetlen oka a prosperitás”. De azt is hozzátette, és ebben egyetérthetünk vele, hogy arra viszont Juglar „semmilyen kielégítő választ nem adott, mi okozza a prosperitást”. Helyette annak bizonyítására összpontosított, hogy sem a politikai okok nem felelősek a válságokért, sem a banki tartalékok csökkenése nem okoz önmagában válságot, a monetáris válságok vagy csupán kísérő jelenségei a kereskedelmi válságnak, vagy jelentéktelen események, amelyeket tévesen neveznek válságnak. A modern válságok súlyosságának egyik oka a hitellel való visszaélés, mert az felerősíti a spekulációt. „A készpénzben zajló üzlet sosem eredményezhet válságot.”

Az idézett és hasonló elemzések a ciklust elsősorban nem a reálváltozók (összkibocsátás, beruházás, foglalkoztatás) visszatérő hullámmintájaként fogták fel, hanem hitelciklusként, a bankok által kihelyezett kölcsönök, a pénzkínálat, a kamatlábak és az árúárak ingadozásaként. Persze a közgazdászok ekkor is tisztában voltak mind a monetáris változóknak a reálmenyiségekre gyakorolt hatásával, mind a reálváltozók önálló

dinamikájával, de nem fejtették ki a kettő közötti kölcsönhatások részletes összefüggéseit s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a későbbi elemzések mellőzzék vagy zárójelbe tegyék őket. A 2008-as válság viszont megmutatta, hogy mennyire fontos a pénzügyi szektor és a spekulációs motívum szerepe, előtérbe állította H. Minsky pénzügyi instabilitási hipotézisét, amely sok hasonlóságot mutat a XIX. századi magyarázatokkal (O. Lange és Schumpeter tanítványaként Minsky jól ismerte ezeket). Talán ennél is fontosabb, hogy a jelenkori válságkezelés alapvető eszköze, a W. Bagehot (1873) nevéhez kapcsolt koncepció: a központi bank mint végső hitelező (lender of last resort) is ekkor formálódott ki a XIX. századi monetáris ortodoxia keretében, amely jelentős mértékben Ricardo gondolataira épült.

A láthatatlan kéz Adam Smith nyomán a közgazdaságtan legismertebb metaforája lett, de jelentősége és értelmezése máig megosztja a közgazdászokat és eszmetörténészeket. Az interpretációk skálája rendkívül széles: mértékadó közgazdászok szerint ez a közgazdaságtan alapeszméje, míg mások Smith ironikus tréfájának vélik. A tanulmány áttekinti a láthatatlan kéz Smith előtti használatát teológiai, politikai és irodalmi szövegekben és a hozzájuk kapcsolódó interpretációkat. Ezt követően bemutatja, hogyan alkalmazta Smith a nevezetes kifejezést a merkantilista politika ironikus és paradox kritikájaként, és miként került e metafora a XIX. század végétől a Smith-olvasatokban központi helyre, majd miként vált kérdésessé ez a felfogás a 2008-as válság nyomán, amely megrendítette a piaci önszabályozásba vetett korábbi hitet.

A vállalkozó sajátos szerepet tölt be a közgazdaságtanban. Egyszerre kulcsfigurája és hiányzó szereplője azoknak a leírásoknak és magyarázatoknak, amelyek a magántulajdonon alapuló gazdasági rendben az alapvető döntéshozatali funkciók betöltőivel foglalkoznak. A fogalom meghatározása mindmáig bizonytalan, ezért a különböző elemzések gyakran kerülnek zavarba, amikor értelmezni próbálják a vállalkozó szerepét és jellemzőit. A cikk szemelvényeket mutat be a fogalom történetéből: hogyan és milyen előzményekkel „született meg” a XX. század elején Schumpeter vállalkozókonceptiója, mint gazdasági fejlődélméletének központi kategóriája, hogyan kapcsolódott össze a kapitalizmus dinamikája és a válságok magyarázata az innovatív vállalkozóval és miért vált ez utóbbi ma újra fontossá az elméleti és történeti vitákban.

A magyar terminológiával ellentétben, amely közös töre visszavezethető három fogalmat használ: vállalkozás, vállalatelmélet, vállalattörténet, az angolszász gazdaságtörténet különböző kifejezésekkel jelöli ugyanazokat a tárgyakat: business history, entrepreneurship, theory of the firm. A tanulmány bemutatja e fogalmak kialakulásának és értelmezésének néhány mozzanatát a 20. század első felének közgazdasági elméletében és gazdaságtörténeti irodalmában, az amerikai fejleményekre, a *Harvard Center in Entrepreneurial Research* létrejöttére és működésére összpontosítva. A business history a *Harvard Business School* keretei között lett akadémiai diszciplína, „alapító atyja” N. Gras volt, aki elsősorban a narratív jellegű korabeli német történeti közgazdaságtan példáját igyekezett követni. Elutasította a közgazdasági elmélet bármiféle meghatározó szerepét a vállalattörténetben és azt sürgette, hogy a témával foglalkozó történészek egyenrangú tényezőkként vegyenek figyelembe más tudományágakat is (pszichológia, politikaelmélet stb.). Ezzel szemben A. Cole, a *Harvard Center* alapítója a kutatócsoport munkáját elméletileg is meg kívánta alapozni: Schumpeter kreatív vállalkozóját tekintette a gazdasági változás és fejlődés kulcsfigurájának. Mivel azonban a *Center* nem tudott egységesen elfogadható választ adni arra, mi is a vállalkozás, ezért nem volt képes egy olyan növekedélmélet megfogalmazására, amely elsősorban a vállalkozói viselkedésre épült volna. A következő időszakban a schumpeteri koncepció szinte feledésbe merült, helyét a szervezet- és vállalatelméletben a középszintű menedzsment (A. Chandler) vette át. Chandler megközelítése, amely a kapitalista gazdasági szervezet fejlődését betetőző vertikálisan integrált, horizontálisan diverzifikált, a menedzsment („a látható kéz”) által irányított amerikai nagyvállalat elemzésére a strukturalista funkcionalizmus szociológiai eszközrendszerét alkalmazta, lényegében leíró maradt, noha sokszor hangsúlyozta, hogy az elmélet és az empirizmus egymásra van utalva. Ezért is válhatott könnyen a business history meghatározó paradigmájává, ám ennek ára a vállalati működés társadalmi, politikai, kulturális kontextusának zárójelbe tétele volt, vagyis – mutatis mutandis - valami igen hasonló a neoklasszikus eljárásmodhoz. Erős leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy Chandler és az őt követő business history meg akart szabadulni a „legendás üzletemberek versus rablólovagok” dichotómiájától és ezzel az innovatív egyéni vállalkozó schumpeteri kulcsfigurája, a ciklusokat és válságokat előidéző teremtő rombolás folyamata jó időre háttérbe szorult, szinte el is tűnt.

